

ὁ πρῶτος τόμος διὰ τὸν πρόωρον θάνατον τοῦ συγγραφέως εἶδε τὸ φῶς, περιέχων τὸ γενικὸν μέρος), θὰ ἐβλέπομεν κατὰ τίνα τρόπον θὰ ἐπειρᾶτο νὰ κατασκευάσῃ ψυχολογίαν, ἣτις ποιεῖται ἀφαίρεσιν παντὸς ὑποκειμενικοῦ στοιχείου. Ἐὰν δὲ ἤθελεν, οὐδὲ βλέπομεν πῶς ἄλλως ἠδύνατο νὰ πράξῃ, νὰ λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν ἐκτιμῶν προσηκόντως τὸ στοιχεῖον τοῦτο, θὰ ἠναγκάζετο νὰ μεταπέσῃ εἰς τὴν περιγραφικὴν ψυχολογίαν, ἣν ἦτο φανερόν ὅτι σφόδρα ἀπέστεργεν.

Ἄλλ' αὕτη ἡ θεμελιώδης ἐννοια τῆς θεωρίας τῆς δράσεως ἐκβαίνει τῆς περιοχῆς τῆς ψυχολογίας. Ἡ δρᾶσις, ὡς ὑπ' αὐτοῦ νοεῖται, ἐκφράζει καθαρῶς φυσιολογικὸν φαινόμενον· χρησιμεύει εἰς τὸ νὰ δηλώσῃ τὴν ὕλικὴν ὑπόστασιν τῆς τάξεως καὶ προσπάθειας, οὐχὶ δὲ τὸ ἄμεσον αἰσθητὸν καὶ συναισθητὸν, ὅπερ ἔχομεν περὶ αὐτῆς. Ἐὰν δὲ παρίδωμεν καὶ τοῦτο (ὅπερ παραδέχεται αὐτὸς ὁ Münsterberg, ἔχει δὲ, ἀφ' ἧς ἀπόψεως οὗτος ὀρμᾶται, οὐχὶ μικρὰν σημασίαν), ὅτι ἡ γνῶσις, ἣν ἔχομεν σήμερον, τῆς ἀνατομικῆς καὶ φυσιολογίας τοῦ ἐγκεφάλου εἶναι λίαν ἐλλιπής, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἅπαντα ἡ ψυχοφυσικὴ καὶ φυσιολογικὴ κατασκευὴ αὐτοῦ, ἡ ἐπιδιώκουσα νὰ ἐξηγήσῃ τὸν μηχανισμόν τῆς δράσεως, εἶναι ἄγαν ἐπισηφελῆς, καὶ ἂν τοῦτο παρίδωμεν, παραμένει πάντοτε βέβαιόν τι πρᾶγμα, ὅπερ ὡς πρὸς τὴν ἄμεσον καὶ ἀληθῆ γνῶσιν εἶναι τὸ ὄντως καίριον σημεῖον τῆς ψυχολογίας, ἥτοι ὅτι ἅπαντα αἱ ἐννοιαί, ὡς ἡ ἐπιστήμη θὰ δυνηθῇ νὰ χορηγήσῃ περὶ τῆς ὕλικῆς ὑπόστασεως τῆς δράσεως, θὰ παραμένωσιν ἀείποτε ἔξω τῶν ὁρίων τῆς ψυχικῆς ἐπιστήμης. Παντὸς τούτου τοῦ μηχανισμοῦ τῶν ὁδῶν ἀποκενώσεως καὶ τῶν ἀνταγωνιστικῶν κέντρων ἡ ἡμετέρα συνείδησις οὐδὲν ἀντιλαμβάνεται εἰ μὴ ἐν τῇ μορφῇ ἐκείνῃ αἰσθημάτων, ἔστω καὶ μουϊκῶν, ἅπερ εἶναι γεγονότα ποιότητος.

Ὁ κύκλος τοῦ ψυχικοῦ βίου.

Ἐὰν λοιπὸν αἱ θεωρίαι τῶν δυνάμεων, τοῦ συνειρμοῦ, τῆς καταλήψεως καὶ τῆς δράσεως μὴ εἶναι ἐπαρκεῖς εἰς ἐξήγησιν τῆς γενικῆς λειτουργίας τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἀνάγκη πᾶσα νὰ ἐρευνήσωμεν, ἂν ἡ τοιαύτη ἐξήγησις δύναται νὰ προέλθῃ ἔκ τινος ἐξετάσεως ἥττον μονομεροῦς καὶ μᾶλλον συνθέτου, περιλαμβανούσης μὲν πᾶν ὅ,τι ἀληθὲς περιέχουσιν αἱ παντοῖαι ἐκεῖναι θεωρίαι, συμπληρούσης δ' αὐτὸ διὰ τινος ἀρχῆς ἐκφανούσης, ὅσον εἶναι δυνατόν, τὴν ἐσωτάτην φύσιν τοῦ ψυχικοῦ γεγονότος.

Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι ἐμπειρικὴ ἐξέτασις τῶν γεγονότων τῆς συνειδήσεως ἀποκαλύπτει ἡμῖν πρῶτιστα καὶ μάλιστα γεγονός τι, ὅπερ ὅμα δικαιολογεῖ πῶς ἐκάστην τῶν θεωριῶν ἐκείνων. Ποιεῖ δηλαδὴ φανερόν ὅτι ἡ ἡμετέρα συνείδησις εἶναι μία ἅμα καὶ πολλαπλῆ, εἶναι ἐνέργεια ἐκφαινομένη ἐν παντοῖαις μορφαῖς, ἀλλ' ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἀποτελεῖ

ὄλον τι συνεχές, ἐν ᾧ ἡ παρούσα στιγμή συνείρεται πρὸς τὰς παρρηχη-
 μένας στιγμάς. Εἶχεν ἄρα μόνον τι ἀληθείας ἢ διδασκαλία τῶν δυνά-
 μεων, ἧτις ἐξήρην, ἂν καὶ μέχρις ἀδικαιολογήτου ὑπερβολῆς, τὸ γεγονὸς
 τῶν μὴ δυναμένων νᾶνάγωνται εἰς ἀλλήλας ποικίλων ἀπόψεων, δι' ὧν
 διακρίνεται χαρακτηριστικῶς ἡ συνείδησις ¹⁾. Ἡστόχησεν ἐν μέρει τοῦ
 ἀληθοῦς καὶ ἡ θεωρία τοῦ συνειρμού, ὅτε διὰ τῶν περιφήμων νόμων
 τῆς ἀναπλάσεως τῶν παραστάσεων ἐξήρην ἐντόνως τὸ συνεχές τοῦ βίου
 τῆς νοήσεως. Ἐὰν δ' ἐσφάλη προσποιήσασθαι εἰς τὸν σύνδεσμον τοῦτον τῶν
 παντοειδῶν καταστάσεων καὶ στιγμῶν τῆς ψυχῆς χαρακτηρὰ λίαν μηχα-
 νικόν, ὅμως ἀπέβη πολλοῦ λόγου ἀξία, καθὸ προσδοποιήσασθαι τὴν ἐπι-
 στημονικὴν καὶ πειραματικὴν σπουδὴν τῶν γεγονότων τῆς συνειδήσεως.
 Ἡ δὲ μεταφυσικὴ τὸ καθ' ἑαυτὴν δια τῆς θεωρίας τῆς καταλήψεως
 εἶχε παράσχει πολύτιμον συμβολὴν εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ ψυχικοῦ γε-
 γονότος, ἄπερ παρὰ τῆς βαθυγνώμονος ταύτης ἐκδοχῆς ἐδέχετο φῶς
 παντάπασιν νέον. Ἡ συνθετικὴ, ἡ ἐνοποιὸς ἐνέργεια τῆς συνειδήσεως
 ἀπεκαλύφθη, ἔστω καὶ κατὰ τρόπον ἀόριστον καὶ νεφελώδη, ὑπὸ τῶν
 φιλοσόφων τῆς γερμανικῆς ιδεοκρατικῆς σχολῆς· ἡ δὲ τοιαύτη βαθεῖα
 ἐκδοχὴ, καθισταμένη κατὰ μικρὸν σαφεστέρα διὰ τῆς ἀεὶ στενωτέρας
 προσεγγίσεως πρὸς τὴν ψυχολογικὴν ἐμπειρίαν, ἔμελλεν ὕστερον νᾶπαθῆ
 ἐν τῶν πολυτιμοτάτων κτημάτων τῆς ἐπιστήμης τῶν ψυχικῶν γεγονό-
 των. Καὶ τέλος αὐτὴ ἡ θεωρία τῆς δράσεως ἐκφέρουσα εἰς φῶς ὅ,τι αἱ
 ἄλλαι θεωρίαι εἶχον πως παρίδει, ἦτοι τὴν σπουδαιότητα τῆς κινητικῆς
 λειτουργίας ἐν τῇ συγκεκριμένῃ πραγματώσει καὶ ἐκδηλώσει τοῦ ψυ-
 χικοῦ γεγονότος, συντελεῖ καὶ αὐτὴ, διατυποῦσα ἐν θεωρητικαῖς καὶ γε-
 νικαῖς ἐννοίαις τὰς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ὑπὸ τῆς θετικῆς ψυχολογίας γε-
 νομένας παρατηρήσεις, εἰς τὸ νᾶ καταστήσῃ τελειοτέραν καὶ ἀσφαλτε-
 ραν τὴν εἰκόνα τῆς ὅλης ψυχοφυσικῆς πραγματικότητος.

Ἐὰν λοιπὸν ἐνθεν μὲν ἡ ἐμπειρικὴ παρατήρησις δεικνύῃ ἡμῖν ὑπαρ-
 χούσας καὶ δράσας παντοίας καὶ οὐσιωδῶς διαφόρους ἀπ' ἀλλήλων ἀπό-
 ψεις τῆς συνειδήσεως, ἐνθεν δὲ καθίσταται φανερόν ὅτι αἱ τοιαῦται ἀ-
 πόψεις συναποτελοῦσι κατὰ βάθος ἐνότητα καὶ συνέχειαν, ἀνάγκη νᾶ ἐ-
 ξετάσωμεν πῶς αὐταὶ ὄντως ἔχουσι καὶ κατὰ τῖνα τρόπον εἶναι συν-
 δεδεμένα.

Γνώσις, συναίσθημα, βούλησις φανεροῦνται καὶ εἰς τὴν κοινὴν ἔτι

¹⁾ «Μάτην καταρῶνται τῶν δυνάμεων τῆς ψυχῆς», λέγει ὁ Dauriac (Essais sur l'esprit musical, σελ. 145)· «δὲν ὑπάρχει ψυχολόγος μὴ παραδεχόμενος τοῦτο. Ἡ διάκρισις τῶν σχολῶν εἰς οὐδὲν ὠφελεῖ. Πάντες γινώσκουσι ὅτι τὸ ἀν-
 τιλαμβάνεσθαι εἶναι πράγμα τι, τὸ ἀναμνησθεσθαι ἀντικειμένου γεγονότος ἀν-
 τιληπτοῦ εἶναι ἕτερον πράγμα, καὶ διὰ τοῦτο πάντες θέλουσι νᾶ μὴ συγχέωνται οἱ δύο αὐταὶ λειτουργίαι».

παρατήρησιν ὡς τρία στοιχεία ἐν συνεχεί ἐπ' ἄλληλα ἐπιδράσει. Ὁ καθορισμὸς τοῦ χαρακτήρος ἐκάστου αὐτῶν, ὡς ἐπεχειρήσαμεν ἀνωτέρω νὰ πράξωμεν, εἶναι μόνον ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔργου, ὅπερ ὀφείλει νὰ προθέσῃ εἰς ἑαυτὸν ὁ ψυχολόγος· διότι τὸ μάλιστα περισπούδαστον μέρος τοῦ τοιοῦτου ἔργου εἶναι ἴσως τὸ ἀναζητοῦν τὰς μορφὰς τῆς ἐπαλλήλου ἐπιδράσεως αὐτῶν, διότι μόνον ἐκ τοιαύτης ἐρεῦνης δυνατὸν νὰ προκύψῃ ὁ ἀληθινὸς χαρακτήρ τοῦ ψυχικοῦ γεγονότος, καθ' ὅσον τοῦτο νοεῖται ὡς ἐνέργεια τελεσφόρος καὶ δραστική. Καὶ οἱ σύγχρονοι ψυχολόγοι ἔδωκαν ἡμῖν περὶ τοῦ πράγματος τούτου μελέτας καὶ πορίσματα σημαντικώτατα, εἰς ἃ συνεδάλοντο πᾶσαι αἱ μέθοδοι, ὧν ἡ ψυχολογικὴ ἐπιστήμη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ποιεῖται χρῆσιν, ἀπὸ τῆς καθαρᾶς ἐνδοσκοπικῆς μέχρι τῆς πειραματικῆς, ἀπὸ τῆς ψυχολογίας τῶν ζώων καὶ τοῦ παιδὸς μέχρι τῆς ἐθνογραφικῆς καὶ ἱστορικῆς. Μέρος δὲ σημαντικὸν ἐν ταῖς τοιαύταις ἐρεῦναις πρέπει νὰ προσνεμηθῇ εἰς τὴν παθολογικὴν ψυχολογίαν, ἥτις μελετῶσα τὰς ὑπερβολὰς καὶ παραμορφώσεις τῶν ποικίλων μορφῶν τῆς συνειδήσεως δύναται κάλλιον πάσης ἄλλης μεθόδου νὰ ἐμφανίσῃ τὰ ποτελέσματα τῆς διασπάσεως τοῦ ψυχικοῦ συνειρμοῦ καὶ ἐπομένως τῆς ροπῆς, ἣν ἕκαστον τούτων ἀτκεῖ εἰς τὴν γενικὴν καὶ συνθετικὴν λειτουργίαν τῆς ψυχῆς.

Ὡς γενικὸν πόρισμα τῶν μελετῶν τούτων, ὅπερ νῦν ἀκριβέστερον θὰ ἐξετάσωμεν, ὀφείλομεν μάλιστα νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν ὅτι δὲν δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ ἐνέργειά τις ἐκάστου τῶν τριῶν θεμελιωδῶν ψυχικῶν στοιχείων, γνώσεως, συναισθήματος, βουλήσεως, κατὰ τρόπον παντελῶς ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἢ ἀπ' ἀμφοτέρων τῶν ἄλλων στοιχείων. Εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ νοῶμεν, χωρὶς ἅμα ν' ἀλλοιοῦται μᾶλλον ἢ ἥττον βαθέως ὁ ἡμετέρος τρόπος τοῦ συναισθάνεσθαι καὶ πράττειν· εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ διατελώμεν ἐν παθηματικῇ καταστάσει, χωρὶς αὕτη ν' ἀντεπιδρᾷ ἐπὶ τὰ ἡμέτερα νοήματα καὶ τὴν ἡμετέραν διαγωγὴν· τέλος εἶναι τῶν ἀδυνάτων νὰ πράττωμεν, ἐὰν μάλιστα αἱ ἡμέτεραι πράξεις ἐπιδικῶσιν ἀντικείμενόν τι καὶ τελικὸν σκοπὸν, ἔχοντα ἰδιαιτέραν σημασίαν εἰς τὸν ἡμέτερον βίον, χωρὶς τὰ ποτελέσματα τούτων νὰ ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τὸν ἡμέτερον τρόπον τοῦ νοεῖν καὶ συναισθάνεσθαι. Τινὰ παραδείγματα, ὑπὸ τῶν ψυχολόγων παρατιθέμενα, εἶναι γνωστότατα, εἶναι δὲ καὶ ἀνυσιμώτατα, ὥστε νὰ καταδείξωσιν ὅποσον ἐναργῆς εἶναι τὸ τοιοῦτο γεγονός τῆς ἐπαλλήλου ἐπενεργείας. Ὅθεν ὀρθῶς παρατηρήθη ὅτι ὑπάρχει εἶδός τι ἐναντιώσεως καὶ ἀνταγωνισμοῦ τῶν παθηματικῶν καὶ συναισθηματικῶν καταστάσεων πρὸς τὰς διανοητικὰς ἐνεργείας· δὲν δυνάμεθα νὰ διατελώμεν ταυτοχρόνως ἐν καταστάσει μεγάλης συγκινήσεως καὶ νὰ εἴμεθα ἅμα ἱκανοὶ νὰ κρίνωμεν μετὰ πολλῆς ἀκριβείας καὶ λεπτότητος. Ἰσχυρὰ φυσικὴ λύπη λ. χ. εἶναι ἱκανὴ νὰ καταβάλλῃ ἐν ἀκαρεῖ οἴανδῆποτε διανοητικὴν κατάστασιν τῆς συνειδήσεως, ὥστε ἡ ἡμετέρα ψυχικὴ

κατάστασις νὰ καταντήσῃ εἰς καθαρὸν συναίσθημα. Ἐνάπαλιν δὲ διανοητικαὶ τινες στιγμαί, ὡς λ.χ. ἡ στιγμή, ἐν ἣ διατελοῦμεν, ὅταν εἴμεθα ὀλοσχερῶς προσηλωμένοι εἰς τινὰ μαθηματικὴν ἀπόδειξιν, φαίνονται ὅτι εἶναι τόσον ἄμοιροι συναισθηματικῆς παθήσεως, ὥστε νὰ προσεγγίζωσιν εἰς τὴν κατάστασιν ἐκείνην τῆς καθαρᾶς θεωρίας, ἣν οἱ Ἕλληνας φιλόσοφοι παρέστησαν ἑαυτοῖς ὡς τὴν ἰδεώδη καὶ θεῖαν μορφήν τῆς ὑπάρξεως ¹⁾.

Ἄλλὰ πάλιν εἶναι πρὸς τούτοις ἀληθές ὅτι δίχα διαφέροντος ἢ ἰσχυροῦ συναισθημάτος, ὠθοῦντος ἡμᾶς, οὐδέποτε θὰ προηγόμεθα εἰς τὸ νὰ παρατηρῶμεν καὶ νὰ νοῶμεν καὶ κατ' ἀκολουθίαν νὰ καταλαμβάνωμεν καὶ νὰ προσοικειώμεθα νέας γνώσεις, καὶ ὅτι ἡ ἐναντίωσις τῶν ἡμετέρων ὀρέξεων εἶναι ἐνίοτε ἀνυπέβλητον πρόσκομμα εἰς τὴν ἐφίξιν τοῦ τοιοῦτου σκοποῦ. Ὅτι δ' ἡ βούλησις ἐπενεργεῖ ἐπὶ τὴν διάνοιαν, τοῦτο ἀποδεικνύει ἡ κοινὴ ἐμπειρία: ἡ κατανόησις δηλονότι γεγονότων καὶ ἰδεῶν οὐδέποτε εἶναι ὀλοσχερῶς κατορθωτὴ δίχα τῆς ἐπικουρίας μᾶλλον ἢ ἥττον μεγάλου ποσοῦ ψυχικῆς ἐντάσεως, ἡ δὲ κτήσις γνώσεων εὐτε καὶ καλῶς διατεταγμένων καὶ συστηματικῶν δὲν ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς ἀπλῆς καὶ προχείρου διανοήσεως, ἀλλ' ἀπαιτεῖ συνεχῆ καὶ σταθερὰν κατανάλωσιν βουλευτικῆς ἐνεργείας. Ὅτι δὲ τὸ συναίσθημα καὶ τὸ πάθος εἶναι ὀξὺ κέντρον καὶ ἰσχυρότατον ἐλατήριο τοῦ βούλεσθαι, ἀποδεικνύεται σαφῶς ἐκ τοῦ ὅτι καθ' ἕξιν κατευθύνομεν τὰς ἡμετέρας πράξεις καὶ τὰ ἡμέτερα βουλήματα πρὸς ὅ,τι εἶναι μάλιστα διαφέρον εἰς τὸ ἡμέτερον συναίσθημα, πρὸς ὅ,τι δύναται νὰ προσεγγίξῃ ἡμᾶς εἰς ἡδονὴν τινὰ ἢ νὰ πείρῃ λύπης.

Ἄλλ' ἀνομολογοῦντες καθόλου τὰς σχέσεις ταύτας ἀνάγκη πᾶσα νὰ ἴδωμεν κάλλιον τὰς ποικίλας τροπὰς, ὡς δύνανται αὐταὶ νὰ λάβωσι, καὶ τὰς μερικὰς μορφὰς, ἐν αἷς ἐκδηλοῦνται.

Γνώσις καὶ συναίσθημα.

Γνώσις καὶ συναίσθημα ἐμφαίνουσιν, ὡς ἤδη εἶπομεν, δύο οὕτω διαφόρους ἀπόψεις τῆς συνειδήσεως, ὥστε ἐνίοτε ἐπὶ τινῶν ἄκρων μορφῶν ἐνδέχεται νὰ περιέλθωσιν εἰς ἀληθινὴν πρὸς ἄλληλα διχαστάσιαν. Ἐν δὲ τῇ κανονικῇ συνειδήσει διατηροῦται σχετικὴν τινὰ ἰσορροπίαν, ἣτις ἐπ' ἄλλων ἀνθρώπων εἶναι ἄλλη κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς τελειότητος: ὅθεν ἡ ἀτομικὴ ψυχολογία δύναται νὰ καταλέγῃ τύπους τινὰς ὡς μᾶλλον ἢ ἥττον συναισθηματικοὺς ἢ ἄλλους ὡς μᾶλλον ἢ ἥττον διανοητικοὺς ἢ

¹⁾ Παραλαμβάνω τὰ παραδείγματα ταῦτα ἐκ τοῦ Sully, The human Mind, I, σελ. 68.

λογικούς. Ἡλικία μὲν καὶ φύλον δύνανται ἀναμφιβόλως νὰ ἔχωσι ροπήν εἰς τὸν βᾶθμόν, καθ' ὃν τὸ συναίσθημα ἐπικρατεῖ τοῦ λόγου ἢ τὰν ἀπάλιν· ἀλλ' εἶναι βέβαιον ὅτι καὶ ἐπὶ τοῦ μάλιστα κανονικοῦ καὶ ἰσορροποῦ ἀνθρώπου τὰ ἐξωτερικὰ περιστατικὰ καὶ αἱ τοῦ βίου ἐναλλαγαὶ δύνανται νὰ ταραξῶσι τὴν ἁρμονίαν ἐκείνην, ἣτις ἐν τῇ ὁλοσχερροστάτῃ καὶ τελειοτάτῃ αὐτῆς μορφῇ εἶναι βεβαίως ψυχικὸς τύπος ἀπολύτως ἀφηρημένος. Ἀλλ' ἐὰν ἔλθωμεν εἰς τὴν νοσηρὰν συνείδησιν, δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν συχνὰς περιπτώσεις, καθ' ἃς τὸ συναίσθημα ἀσκει ὑπερβάλλουσαν καὶ ὑπέρμετρον ροπήν, διαταράσσον πάσας τὰς λειτουργίας τῆς λογικῆς νοήσεως. Ἡ μὲν μνήμη ἐνδέχεται νὰ ἀναπτεροῦται, ἢ δὲ φαντασία νὰ ὑπερεξάπτηται, ἢ δὲ λογικὴ τῶν ἰδεῶν ἀλληλουχία νὰ φανίζεται ὑποχωροῦσα εἰς ἄτακτον διαδοχὴν θραυσμάτων νοήσεως. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς συμβαίνει λ. χ. ἐπὶ τῆς μανίας ¹⁾. Τὰ στοιχεῖα τῆς συνειδήσεως ἐν τοιαύτῃ ἀνωμάλῃ καταστάσει διαδέχονται ἀλλήλα καὶ ἐπισωρεύονται τυχαίως. Ἀλλ' ἐν τῇ μελαγχολικῇ ψυχώσει παρατηρεῖται βαθμιαία ἀτονία τῆς νοήσεως ἔνεκα ὑπερβαλλούσης καὶ ἐπινόσου τοῦ ὑποκειμένου συγκεντρώσεως εἰς τὸ οἰκεῖον ἐγώ, προσποιούσης εἰς πάσας τὰς παραστάσεις καὶ ἰδέας χαρακτῆρα εἰς ἄκρον ὑποκειμενικόν, οὗ ἔνεκα τὸ ἄτομον συναισθάνεται ἑαυτὸ οἶονεὶ ἀπεσοχινισμένον καὶ ἀπεσπασμένον τοῦ ἔξω κόσμου. Οἱ συνειρμοὶ τῶν ἰδεῶν διὰ τὸν τοιοῦτον ἀποσοχινισμόν γίνονται πάντοτε μᾶλλον ἀσυνάρτητοι μέχρις ἐξαφανίσεως παντὸς ἴχνους νοήσεως ²⁾. Ψυχικὴ κατάστασις, ἐν ἣ τὸ παθηματικὸν στοιχεῖον δύναται καθ' ὅλως ἴδιον τρόπον νὰ κατακυριεύσῃ τῆς συνειδήσεως μέχρι παντελοῦς ἀφανισμοῦ τῆς νοήσεως, εἶναι τὸ πολλῆς σπουδῆς ἄξιον ἐν τῇ θρησκευτικῇ ψυχολογίᾳ φαινόμενον, ἢ ἔκστασις. Ἐνταῦθα ἐπιγίνεται τὸ ἐναντίον ἢ ἐν τῇ μελαγχολίᾳ· ἢ νόησις ἀντὶ τοῦ νὰ συμπτυχθῇ ἐπανακάμπτουσα εἰς ἑαυτήν, διαπτύσσεται καὶ διαχεῖται πρὸς τὰ ἔξω, μέχρις οὗ ἀπολεσθῇ ἐν τῇ ἀορίστῃ ἐννοίᾳ τοῦ θεοῦ. Ἀπολέσας δ' ὁ ἐκστατικὸς πᾶσαν κριτικὴν δύναμιν ἐλέγχου ἑαυτοῦ δὲν συνείρει πλέον τὰς οἰκείας ἰδέας κατὰ λογικὴν τάξιν, ὥστε συνάπτει νοήματα ἀντιφατικώτατα, ἐν οἷς εὐρίσκει ἁρμονίαν καὶ ἐνότητα ³⁾.

Ἀλλ' αὗται, λέγομεν καὶ πάλιν, εἶναι ἄκραι μορφαί, αἵτινες, ἐὰν εἶναι χρήσιμοι εἰς τὸ νὰ ἐπιχέωσι λαμπρὸν φῶς καὶ ἐνάργειαν ἐπὶ τῶν διαφόρων φάσεων τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, ὅμως ἐκφράζουσι σι-

¹⁾ Ὅρα τὴν περὶ τῶν διαταραχῶν τούτων περιspoύδαστον μελέτην τοῦ Godferneaux ἐν τῇ καλλίστῃ βιβλίῳ αὐτοῦ *Le sentiment et la pensée* (2α ἐκδ., 1906).

²⁾ Godferneaux, ἐνθ. ἀν. σελ. 31 κέ.

³⁾ Godferneaux, αὐτ. 52 κέ.

γμὰς καὶ καταστάσεις ἐκτάκτους, ἅς ἡ κανονικὴ ψυχολογία, ὡς εἶκόσ, δὲν δύναται νὰ λαμβάνῃ ὡς γνώμονα τῶν ἑαυτῆς παρατηρήσεων. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ κανονικῷ βίῳ ἡ ἰσορροπία συναισθήματος καὶ νοήσεως ἔχει μεγίστην σημασίαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ψυχικῆς ἐνεργείας. Διάνοια μὲν ἐνδεῆς συναισθήματος εἶναι ψυχρὰ καὶ ἀδρανῆς, συναίσθημα δὲ κακῶς εὐθυνόμενον καὶ ὀρθούμενον ὑπὸ τῆς διανοίας εἶναι ἀνίκανον νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ. Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα χρήζουσι συνεχῶς ἀμοιβαίας συμπληρώσεως. Τὸ συναίσθημα εἶναι τὸ δραστικώτατον καὶ ὀξύτατον κέντρον πρὸς τὴν κτήσιν τῶν γνώσεων, πρὸς τὴν φωτεινὴν καὶ τελείαν κατανόησιν. Ἐπι πλεον δὲ χωρὶς τῆς ἐπικουρίας τοῦτου ἡ ἰδέα δὲν ἀποβαίνει θερμουργὸς καὶ ἀνύσιμος. Οὕτως ἡ ἱστορία καὶ αἱ ἐναλλαγαὶ τῶν ἰδεῶν ἐν τῷ ἀτόμῳ καὶ ἐν τῇ ἀνθρωπότητι ἀναλθῶνται πραγματικῶς εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν συναισθημάτων. "Ὅπως ἰδέα τις διαπτύχθῃ, ἐξαπλωθῃ, γίνῃ τέλος κάτοχος τῆς ἡμετέρας ὑπάρξεως, ἀνάγκη νὰ μεταμορφωθῇ εἰς συναίσθημα. Ἐφ' ὅσον παραμένει ἐν τῇ θεωρηματικῇ καταστάσει, δὲν ἔχει δύναμιν νὰ μετατραπῇ εἰς πρᾶξιν¹⁾. Ἡ πολὺ μείζων δραστικότης, ἣν ἔχει τὸ συναίσθημα παραβαλλόμενον πρὸς τὴν γνώσιν, ἐξηγεῖ τὰς ἀντιφάσεις, ἅς συνεχῶς ἐμφανίζουσι τὸ ἄτομον καὶ ἡ ὁμάς. Ὁ λόγος δὲν ὀδηγεῖ τὸ ἄτομον καὶ τὴν ἱστορίαν, ἀν μὴ ἀναθερμαίνεται καὶ ἀναζωπυρῆται ὑπὸ τοῦ φλογμοῦ τοῦ πάθους, ἀν μὴ ἐποτρύνηται ὑπὸ τοῦ ὀξέος ἐκείνου κέντρον τῆς ἡδονῆς καὶ τῆς λύπης, ὅπερ εἶναι τὸ ἀληθῶς εὐαίσθητον σημεῖον τῆς συνειδήσεως, τὸ μόνον ἐπιτήδειον νὰ ἐπεγεῖρῃ τὴν ὀρμὴν πρὸς τὸ πρᾶττειν. "Ὅτι δὲ τὸ συναίσθημα εἶναι πολὺ νωθρότερον καὶ δυσκίνητότερον ἢ αἱ ἰδέαι, εἶναι πρᾶγμα πασίγνωστον. Ἡ νόησις πέτεται γοργῇ, ταχεῖα εἰς τοὺς οὐρανούς τῆς ἀφαιρέσεως, τὸ συναίσθημα ἀκολουθεῖ βραδύ, ἀδέβαιον ἐπὶ τοῦ χλομαλοῦ ἐδάφους τῆς συγκεκριμένης καὶ ἀνθρωπίνης πραγματικότητος. Ἐκφράζει τὸ ἐσώτατον καὶ κατ' ἀκολουθίαν τελεσφορώτατα ζωηρὸν μέρος τῆς ἡμετέρας οὐσίας, ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται, ὅτι ἰδέα τις, ἅμα μεταμορφωθείσα εἰς συναίσθημα, γίνεται ἀποτελεσματικὸν μέρος τῆς ἡμετέρας συνειδήσεως, μετατρέπεται εἰς αἷμα τοῦ αἵματος ἡμῶν, ὥστε δυσχερέστατα ἀποτρίβεται καὶ ἀφανίζεται. Τὸ συναίσθημα ἄρα παραβαλλόμενον πρὸς τὴν ἰδέαν, οὕσαν ταχεῖαν πρόδρομον τῆς ἀνθρωπίνης προόδου, εἶναι στοιχεῖον συντηρητικόν, φύλαξ πιστός, ὡς ὀρθῶς ἐρρήθη, τῶν κτημάτων τῆς γνώσεως καὶ τῆς βουλήσεως τῶν ἀνθρώπων²⁾.

¹⁾ Περὶ τῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ προόδου τῶν ἰδεῶν ἄρα G. Le Bon, *Psychologie des foules* (5η ἐκδ. 1910), σελ. 52 καὶ τὰς ὁρθὰς παρατηρήσεις τοῦ Höfding, *Psychol.* σελ. 39 κέ.

²⁾ Ὑπὸ τοῦ Höfding, σελ. 39δ. Ὅρα καὶ σελ. 520 τοῦ αὐτοῦ ἔργου.

Ἐάν δ' ἡ νόησις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν εἶναι ἐνδεῆς δυνάμεως πρὸς διά-
 πτυξιν καὶ ἐξάπλωσιν, ἀκολουθεῖ ὅτι αἱ περίφημοι «συγκρούσεις ἰδεῶν»,
 περὶ ὧν πολλὰ λέγουσιν οἱ ψυχολόγοι καὶ κοινωνιολόγοι, εἶναι ἐπὶ τέ-
 λους αὐτόχρημα συγκρούσεις συναισθημάτων. Ἰδέα τις, μόνον ὅταν γίνῃ
 συναίσθημα, προσκρούει πρὸς ἄλλας ιδέας. Ὁ προσάλληλος ἀγὼν τῶν
 «παραστάσεων», οἷον ἐφαντάζετο ὁ Ἑρβαρτος, ἐξηγεῖται ὑπὸ τῆς νεω-
 τέρας ψυχολογίας μετὰ πολὺ μείζονος συναισθήσεως τῆς ἀληθείας ὡς
 σύγκρουσις τάσεων, ἀγὼν ἰδεῶν ἐμψυχομένων καὶ ζωπυρουμένων ὑπὸ
 τινος ἐσωτάτης δυνάμεως τοῦ συναισθήματος καὶ ἐπιζητουσῶν νὰ ἐπι-
 κρατῶσιν ἐναλλάξ. Ἐν δὲ τῷ ἀγῶνι δὲν νικᾷ ἡ ἰδέα, ἡ ἔχουσα ὑπὲρ
 ἑαυτῆς τὴν μείζονα λογικὴν δραστηκότητα, ἀλλ' ἡ πρὸς στιγμὴν ἐγκλεί-
 ρουσα ἐν ἑαυτῇ τὸ μέγιστον πρῶτον συναισθηματικῆς ἐνεργείας. Οὕτως,
 ὅταν ὁ ἄνθρωπος παραιτηταί τινος πρᾶυτικῆς ἡδονῆς, ἔστω καὶ ἐντόνου,
 ἐνθυμούμενος ἀπωτέρω τινὰ ὠφέλειαν, τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι ὁ λόγος
 εἶναι ὁ νικῶν τὸ συναίσθημα, ἀλλ' ὅτι τὸ συναίσθημα τῆς λύπης ἐπὶ τῇ
 βλάβῃ, ἣτις ἐνδέχεται ὕστερον νὰ προσγένηται ἐκ τῆς πληρώσεως τῆς
 παρῴσης ἐπιθυμίας, ὑπῆρξεν ἰσχυρότερον ἢ ἡ ἡδονή, ἣτις διὰ τῆς πλη-
 ρώσεως ταύτης παρίστατο εἰς τὸν νοῦν ἡμῶν. Τὸ κοινῶς καλούμενον δια-
 φέρον οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἐπ' ἀληθείας ἢ ἔννοια συντόμως ἐκφράζουσα τὸ
 σύνολον τῆς ἐσωτάτης ταύτης ἐξάπλωτικῆς δυνάμεως, ἣν ἰδέα τις κέκτη-
 ται. Ἰδοὺ διὰ τί μία καὶ ἡ αὐτὴ ἰδέα, μία καὶ ἡ αὐτὴ ἔννοια προσλαμβάν-
 νουσιν ἀπόψεις καὶ χαρακτῆρας ἰδιαιτέρους καὶ διαφέροντας κατὰ λόγον
 τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν ἐξετάζονται, καὶ τοῦ διαφόρου χρωματισμοῦ, ὃν εἰς
 αὐτὰς προσάπτει τῆς ψυχῆς ἡ ποικίλη κατάστασις. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται
 ἡ ταχσία καὶ εὐρεία εὐδοκίμησις ἰδεῶν τινῶν καὶ ἡ ἀποτυχία ἄλλων ἀ-
 νεξαρτήτως τῆς ἐσωτερικῆς ἀξίας αὐτῶν. Ἐκεῖναι μὲν ἤλθον εἰς ἐπί-
 καιρον στιγμὴν, ὅτε τῶν ἀνθρώπων αἱ ψυχαὶ ἦσαν ἐστραμμέναι εἰς τὴν
 πρὸς αὐτὰς τὰς ιδέας ἀντιστοιχοῦσαν κατεύθυνσιν, αὐταὶ δὲ ἐπεφάνησαν
 ἢ λίαν ταχέως ἢ λίαν βραδέως, ὅτε αἱ ψυχαὶ ἢ δὲν ἦσαν εἰσέτι πρὸς
 αὐτὰς προπαρασκευασμένοι ἢ, παρελθούσης ἤδη τῆς στιγμῆς ἐκείνης,
 κατηρθύνοντο στρεφόμεναι πρὸς ἄλλα σημεία¹). Καὶ ἡ τοιαύτη ἐπικρά-
 τησις τοῦ διαφέροντος ἐξηγεῖ καὶ τὴν πρακτικὴν ἀρχὴν καὶ γένεσιν τῶν
 ἀφηρημένων γνώσεων, διότι ἀκριβῶς πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν ἢ τὴν πρακτι-
 κὴν κάρπωσιν τῶν ἀφηρημένων γνώσεων στρέφεται πρῶτιστα καὶ μάλιστα
 ἡ τοῦ πρωτογόνου ἀνθρώπου συνείδησις. Ἡ σύγχρονος ἀμερικανικὴ πρα-
 γματοκρατία (pragmatism), ὅπωςδήποτε καὶ ἂν κρίνη τις περὶ τῆς ἐσω-
 τερικῆς θεωρητικῆς ἀξίας αὐτῆς, εἶναι ἀναμφιβόλως πολλοῦ λόγου ἀξία

¹) Περὶ τοῦ διαφέροντος ἐν ταῖς πρὸς τὴν προσοχὴν ἀναφοραῖς αὐτοῦ ὄρα
 τὰς καλλίστας ἀναλύσεις τοῦ Sully, The human Mind, I, σελ. 162 κέ.

ὡς ἐμφανίσασα ζωηρότατα τὸ ἀναντίρρητον τοῦτο γεγονός, ὅπερ συντελεῖ εἰς διαφώτισιν τῆς δεσποζούσης δυνάμεως τοῦ συναισθήματος ἐν τῇ δημιουργίᾳ καὶ διαδόσει τῶν ἰδεῶν. Αὐτὸ δὲ τὸ γεγονός τῆς ἀφαιρέσεως δὲν εἶναι, ὡς εἶδομεν ἤδη, καθαρὸν νοητικὸν γεγονός, ἀλλὰ καθορίζεται ὑπ' ἀναλύσεως, ἣν ἡ προσοχὴ ὀφείλει νὰ ἐκτελέσῃ διεγχειρομένη ὑπὸ τινος ἰδιαιτέρας κλίσεως τοῦ πνεύματος ¹⁾).

Ἡ ἀτομικὴ ψυχολογία προσφέρει προσέτι μεγάλην πληθὺν παρατηρήσεων περὶ τῆς τοῦ συναισθήματος ἐπενεργείας ἐπὶ τὰς ποικίλας τάξεις τῆς γνώσεως, ἀπὸ τῆς ἀπλῆς κατ' αἴσθησιν ἀντιλήψεως μέχρι τῆς λογικῆς ἀλληλουχίας τῶν ἰδεῶν. Περὶ δὲ τῶν στοιχειωδεστέρων ἀντιληπτικῶν γεγονότων καὶ ἡ πειραματικὴ ψυχολογία ἠδυνήθη νὰ παράσχῃ ἀξίας λόγου συμβολὰς ²⁾. Ἡ ἀπλῆ ἀντίληψις δὲν εἶναι τὸ καθαρῶς ἀντικειμενικὸν γεγονός, ἐν ᾧ ἡ συνείδησις εἶναι παθητικῶς ἐκτεθημένη εἰς τὰς ἑξῶθεν ἐντυπώσεις, ὡς ἠρέσκετο νὰ πιστεύῃ ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία καὶ εἰσέτι δοξάζει ἡ δημώδης, μᾶλλον δὲ χυδαία ψυχολογία. Ἐν τῇ ἀντιλήψει ὑπεννοεῖται πάντοτε γεγονός τι ἐκλογῆς. Παράστασις τις οὐ μόνον ἀναπλαττομένη, ἀλλὰ καὶ νῦν παραγομένη, οὐδέποτε ἐμποιεῖ εἰς ἡμᾶς τὴν αὐτὴν ἐντύπωσιν. Σκοποῦμεν αὐτῆς νῦν μὲν ταύτην τὴν ἀποψιν, νῦν δ' ἐκείνην κατὰ τὸ διαφέρον, ὅπερ πρὸς καιρὸν κινεῖ ἡμᾶς. Ἄλλ' ἔτι καταφανεστέρα εἶναι τοῦ συναισθήματος ἡ ἐπενέργεια ἐν τῇ συνειρμῷ. Ἐλάβομεν ἤδη εὐκαιρίαν νὰ παρατηρήσωμεν ὅτι οἱ καθαρῶς νοητικοὶ «ὄμοιοι» δὲν κατορθοῦσι νὰ ἐξηγήσωσι πάσας τὰς περιπτώσεις καὶ τὰς μορφὰς τῶν συνειρμῶν εἰκόνων καὶ ἰδεῶν, καὶ ὅτι αὗται ἐξηγοῦνται ἐνίοτε μόνον διὰ τοῦ δεσμοῦ κοινοῦ τινος συναισθήματος, κατέχοντος ἡνωμένας ἐν τῇ συνειδήσει δύο παραστάσεις οὔτε ὁμοίας οὔτε συναφεῖς. Οὕτω παρεθέσωμεν τὸ παράδειγμα τῆς λεγομένης «κεχρωσμένης ἀκοῆς», ἐν ᾗ αἴσθημα ἤχου ἐπεγείρει αἴσθημα χρώματος, καλούμενον «ἀνάλογον», ἐνῶ ἐνταῦθα ἡ ἀναλογία εἰς οὐδὲν ἄλλο ἔγκειται ἢ εἰς τινὰ ἀνεξήγητον συμφωνίαν συναισθήματος (καθὼς θὰ ἦτο λ.χ. ἡ ὁμοιότης τοῦ ἐρυθροῦ χρώματος πρὸς τὸν ἤχον τῆς σάλπιγγος).

¹⁾ Περὶ τῶν νοητικῶν τούτων τάσεων τοῦ πρώτου ἀνθρώπου ἄλλοι ἄλλα δοξάζουσι. Συγγραφεῖς μὲν τινες (ὡς λ.χ. ὁ Ribot) ἀνάγουσιν αὐτάς εἰς τὸ καθαρὸν πρακτικὸν διαφέρον, ἄλλοι δὲ, ἐγκρίνοντες τὴν περίφημον κοινωνιολογικὴν ἐκδοχὴν τοῦ Αὐγούστου Comte, νοοῦσιν αὐτάς ὡς τινὰ μυστικὴν παράστασιν τῶν πραγμάτων. Εἰς τοὺς δευτέρους τούτους ἀνήκει ὁ Lévy Bruhl, ὅστις διεξοδικῶς διαλαμβάνει περὶ τῆς ἐννοίας ταύτης ἐν τῇ ἀξιολόγῳ αὐτοῦ βιβλίῳ *Les fonctions mentales dans les sociétés primitives* (1910).

²⁾ Ὅρα λ.χ. Storring, *Zur Lehre vom Einfluss des Gefühle auf die Vorstellungen* (Phil. Studien, τόμ. XII). *Scripture, Vorstellung und Gefühl* (αὐτ. VI).

Ἄλλ' ἢ ὑπὸ τοῦ συναισθήματος ἐναποτυπούμενη ἐν τῷ συνδέσμῳ τῶν παραστάσεων σφραγίς εἶναι βαθυτέρα καὶ ἰσχυροτέρα κυρίως ἐπὶ τῆς κατευθύνσεως καὶ τοῦ τρόπου τῆς συνδέσεως, ἅτινα ὑπ' αὐτοῦ καθορίζονται. Περὶ τοῦ σπουδαιότητος τούτου γεγονότος, ὅπερ ἡ συγκεκριμένη ψυχολογία τῶν δραματούργων καὶ μυθιστοριογράφων κάλλιστα παρετήρησε καὶ ἀναπαρέστησεν, ἀσχολοῦνται ἐπὶ τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων οἱ ψυχολόγοι, προσπαθοῦντες νὰ ἐξιχνεύσωσι τὸν ἐσώτατον μηχανισμόν αὐτοῦ ¹⁾.

Ὁ αὐτόματος συνειρμὸς τῶν ἡμετέρων ἰδεῶν ἐξαρτᾶται κατὰ μέγα μέρος ἐκ τῆς κατὰ τινα στιγμὴν ψυχικῆς καταστάσεως ἡμῶν. Ἐκ πολλῶν παραστάσεων, εἰς τὸ ἡμέτερον πνεῦμα ἐμφανιζομένων ὁμοίων καὶ συγχαρῶν πρὸς τὰς παρούσας παραστάσεις, ἐκλεγόμεθα τὰς κειμένας ἐν τῇ κατευθύνσει, ἣν ἀκολουθεῖ ἡ στιγμαία ἡμῶν συναισθηματικὴ κατάσταση. Ἐὰν αὐτὰ ἀντικείμενα, λέγει ὁ James, δὲν ἐπεγείρουσι τοὺς αὐτοὺς συνειρμούς, ὅταν διατελώμεν ἐν εὐθυμίᾳ καὶ ὅταν ἐν βαρυθυμίᾳ. (οὐδὲν τῷ ἔντι εἶναι μᾶλλον κατάφωρον ἢ ἡ ἡμετέρα ἀνικανότης τοῦ νὰ ἔλθωμεν ἐπὶ φαιδροὺς διαλογισμούς, ὅταν τυγχάνωμεν καταπεπτωκότες πνεύματικῶς. Καταιγίδες, σκόπη, πόλεμος, εἰκόνας ἀρρωστίας, πενίας, θανάτου, τρόμου βασανίζουσιν ἀπαύστως τὸν νοῦν τῶν λυπομανῶν. Εἰς τοὺς αἱματώδεις τὴν κρᾶσιν, ὅταν ἔχωσι τὸ πνεῦμα ἀνεπτερωμένον, ἀποβαίνει ἀδύνατον νὰ ἐπιμείνωσιν εἰς κακὰ προγνωστικὰ ἢ εἰς θλιβεροὺς διαλογισμούς. Ἐν τινι στιγμῇ ἢ σειρᾷ τῶν συνειρμῶν αὐτῶν διεκφεύγει πρὸς τὰ ἄνθη καὶ πρὸς τὴν λάμψιν τοῦ ἡλίου, πρὸς εἰκόνας ἐαρινῶν ἡμερῶν καὶ ἐλπίδος. Τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ ὁδοιπόρου τοῦ πόλου ἢ τοῦ ἰσημερινοῦ ἀναγινωσκόμενα μὲν μετὰ τινων ψυχικῶν διαθέσεων ἐπεγείρουσιν ἐν ἡμῖν λογισμοὺς φρίκης διὰ τὴν κακεντρέχειαν τῆς φύσεως, ἀναγινωσκόμενα δὲ μετ' ἄλλων διαθέσεων ἐμποιοῦσι μόνον ἐνθουσιαστικὰς σκέψεις περὶ τῆς ἀδαμάστου δυνάμεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὀλίγα μυθιστορήματα εἶναι τόσον μεστὰ φαιδρᾶς ζωτικότητος, ὅσον *Οἱ τρεῖς σωματοφύλακες* τοῦ Δουμά. Ἄλλ' εἰς ἀναγνώστην καταβεβλημένον ὑπὸ ναυτίας (ὡς καλῶς γινώσκει ὁ γράφων τὰς γραμμάς ταύτας) οὐδὲν ἄλλα δύνανται οὔτοι νὰ διεγείρωσιν ἢ συναισθημα ἀγανακτήσεως καὶ βδελυγμοῦ διὰ τὴν σκληρότητα καὶ διὰ τὴν σφαγὴν, ἧς γίνονται ἔνοχοι ἥρωες, οἷοι ὁ Ἄθος, ὁ Πόρθος καὶ ὁ Ἄ-

¹⁾ Πρὸς. περὶ τούτου τὸν Claparède, ἐνθ' ἄν. σελ. 138 κέ. Hoffding, *Psysh* σελ. 395. Godferneaux, ἐνθ' ἄν. σελ. 128 κέ. Stout, *A manual of Psysh.* σελ. 562 κέ. C. Lloyd Morgan, *An Introduction to comparative Psychology*, σελ. 81 κέ. James, *Princ. of. Psych.* σελ. 412 κέ. (Ἴταλ. μεταφρ.).

ραμεις» 1). Ἐπὶ πλέον δὲ τὸ συναίσθημα εἶναι ὁ ἰσχυρότατος παράγων τῆς ψυχικῆς συνθέσεως, καθόσον εἶναι ἱκανὸν καὶ πορρωτέρωθεν νάνακαλέσῃ καὶ νὰ συμπλέξῃ περὶ ἑαυτὸ πάσας τὰς μετ' αὐτοῦ συνειρομένας παραστάσεις, ὅπως συγκροτήσῃ νέαν μεγάλην ἐντάσεως κατάστασιν. Κυριάρχουσης ἰσχυρᾶς τινος ἐπιθυμίας, τὸ τὴν ψυχικὴν ταύτην κατάστασιν ἀντιδιαστέλλαν ἐντονον συναίσθημα ἐπεγείρει καὶ συναγείρει περὶ ἑαυτὸ διυλίζον καὶ διαίκαθαῖρον πάσας τὰς παραστάσεις, αἵτινες δύνανται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς μέσον ἐπίξεως τοῦ σκοποῦ 2). Οὕτω, παρατηρεῖ ὁ Hoffding, ἐξηγεῖται ὁ ἀπιστεύτως ἐμμανῆς τρόπος, καθ' ὃν διαπράττονται τινὰ κακουργήματα 3). Διὰ τοῦ ἐνδομύχου δεσμοῦ, τοῦ συνέχοντος ἀπάσας τὰς ἀπόψεις τοῦ ἐνσυνειδήτου βίου, ἤχθημεν ἐνταῦθα εἰς τὰ ὄρια ἐτέρου προβλήματος, τοῦ τῶν προσαλλήλων ἀναφορῶν γνώσεως καὶ βουλήσεως. Ἄλλ' ἀναβάλλοντες κατωτέρω νὰ διαλάβωμεν εἰδικώτερον περὶ τοῦ σπουδαίου τούτου ζητήματος ἀρκούμεθα ἐπὶ τοῦ παρόντος νὰ ἐξάρωμεν ὀπίστην ῥοπὴν τὸ συναίσθημα ἀσκει εἰς τὴν πορείαν τῶν ἡμετέρων παραστάσεων καὶ ἰδεῶν. Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν ὅτι, ἐὰν ἡ ὁμοιότης καὶ ἡ συνάφεια ἐκφράζωσι τοὺς εἰδολογικούς, τοὺς ἐξωτερικούς νόμους τῆς συνδέσεως τῶν ἰδεῶν, τὸ συναίσθημα ἐμφαίνει τὸν ἐσώτατον ποιοτικὸν χαρακτήρα, ὃν αὐταὶ ἔχουσιν. Οἱ νόμοι ἐκεῖνοι ἐκφράζουσιν, ὡς λέγει συγχρόνος τις, τὴν ἐξωτερικὴν ἐμφάνειαν τοῦ συνειρμικοῦ γεγονότος, οὐχὶ τὴν ἀληθινὴν φύσιν αὐτοῦ 4).

1) Princip. of. Psych. σελ. 412, 413 (ἰταλ. μεταφρ.).

2) «Ἡ ὁρμὴ καὶ τὸ συναίσθημα, λέγει ὁ Fouilleé, ἐμφανίζονται ἐν τῷ βάθει τῆς μνήμης ὡς τὸ κρυφίον ἐλατήριο τοῦ συνειρμοῦ τῶν κατστάσεων τῆς συνειρήσεως καὶ ὡς τὸ κύριον μέσον τῆς συνθέσεως αὐτῶν» (Psychol. des idées-forces, I, σελ. 228).

3) Psych. σελ. 396. Ἐπιχειρότατα παραθέτει περὶ τοῦ πράγματος τούτου ὁ Hoffding τὸ ψυχολογικὸν ἐκείνο ἀριστοῦργημα τοῦ Dostoiewski, τὸ ἐπιγραφόμενον «Τὸ ἔγκλημα καὶ ἡ τιμωρία».

4). Ὁ Godferneaux (Le sentiment et la pensée, σελ. 164). «Υπόκειται τάσας τις ἢ συναίσθημα εἰς πάντα συμπληρῆ συνειρμὸν ἰδεῶν», λέγει ὁ συγγραφεὺς οὗτος. οὐ ἢ περὶ τῆς σχέσεως συναισθημάτων καὶ συνειρμοῦ ἰδεῶν μελέτη εἶναι ἴσως ἡ τελειοτάτη πρῶτον τῶν ἐν τῇ νεωτέρᾳ ψυχολογίᾳ γανομένων (κεφ. II, σελ. 128 - 169). «Διὰ τί, λέγει, εἰκόνη τις συναφῆς ἢ ὁμοία ἐκλέγεται ὑπὸ τοῦ ὑποκειμένου μάλλον ἄλλης ἐπίσης συναφοῦς ἢ ὁμοίας; Ἐν παντὶ ἄρα συνειρμῷ παραστάσεων ὑπονοεῖται ἐνεργὸς ἐπέμβασις τοῦ ὑποκειμένου, ἢ ἐκλογὴ ὀρισμένης παραστατικῆς ἀντιδράσεως ἐκ πολλῶν δυνατῶν παραστατικῶν ἀντιδράσεων. Καὶ ἡ ἐκλογὴ αὕτη γίνεται ἐνεκᾶ ἐνεργητικῶν τινῶν ἕξεων τοῦ ὑποκειμένου, αἵτινες ἐναπετέθησαν ἐν αὐτῇ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας καὶ ἐνεφύησαν ἐν τῇ ὀργανισμῷ αὐτοῦ». Ἡ τοῦ Godferneaux μελέτη διαπρέπει ἐπὶ ἐξαιρετῶν πλεῖστον παραδειγμάτων. Πρὸς σελ. 162—163. Ὁ Σπινόζας παρετήρησεν ἤδη (Ética, 2ον μέρος, Σχόλιον τῆς 18ης προτάσεως), ὅτι «ἐκαστος, καθόσον ἀπέκτησα

Ἄν οὕτως ἀνυσίμως καὶ ἰσχυρῶς ἐπενεργῇ τὸ συναίσθημα ἐπὶ τὸν λόγον καὶ τὴν γνῶσιν καθόλου, ὅπως διάφορος εἶναι ἢ ἐπ' ἐκεῖνο ἐπενέργεια καὶ δραστηκότης τῆς γνώσεως. Ἡ γνῶσις ἐλάχιστα δύναται ἐν τῷ συναισθήματι, διότι, ἐνῶ τοῦτο ἀναδύεται ἀπὸ τῶν μυχῶν τῆς ἡμετέρας οὐσίας, ἐκείνη ἐκφράζει κτῆμά τι αὐτῆς μᾶλλον πρόσφατον, κόσμημα εὐγενέστερον μὲν καὶ χαριέστερον, ἀλλὰ πολὺ ἐπιπολαιότερον. Ἄλλ' ὅτι αἱ παραστάσεις ἀποτελοῦσι τὴν φυσικωτάτην ὁδὸν εἰς τὴν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ψυχῇ ἐμφάνισιν παρελθόντων συναισθημάτων ἢ εἰς τὴν παραγωγὴν νέων, εἶναι πρόδηλον. Πᾶσα ἀντίληψις, πᾶς συνειρμός, πᾶσα ἀλληλουχία ἰδεῶν παρακολουθεῖται ὑπὸ τινος ἰδιαιτέρας συναισθηματικῆς ἀποχρώσεως, ἣτις ὅμως, ὡς πολλάκις ἐσημειώθη, πόρρω ἀπέχει τοῦ νὰ εἶναι σταθερά. Αἱ αὐταὶ ἰδέαι, αἱ αὐταὶ σκηναὶ τοῦ βίου, ἢ αὐτὴ ὁμάς παραστάσεων δύνανται ἐν ἄλλαις στιγμαῖς ἄλλοια ὅπως συναισθήματα νὰ ἐπεγεύωσιν. Ἄλλὰ τοῦτο δὲν κωλύει ἡμᾶς νὰ δυνάμεθα ἐμβυθιζόμενοι εἰς τὰς ἀναμνήσεις νὰ ἀνακαλῶμεν μέχρι τινὸς παρφηγημένας παραστάσεις καὶ νὰ νημεταφερώμεθα καὶ μέχρι τινὸς εἰς τὴν ψυχικὴν κατάστασιν, ἣν αὐταὶ εἶχόν ποτε ἐπεγεύει ἐν ἡμῖν. Εἶναι δ' ὅμως βέβαιον ὅτι ἡ τοιαύτη ἀπόπειρα δυνατόν νὰ παράσχη ἀφορμὴν μόνον πρὸς νέαν συναισθηματικὴν κατάστασιν, ἐν ἣ ἡ δυνάμεθα μὲν νὰ διατελῶμεν ἐν τῇ πλάνῃ τῆς τελείας ἀναδίωξεως παρελθούσης ψυχικῆς καταστάσεως, ἀλλ' ἣτις διὰ προσεκτικῆς ἀναλύσεως ἀποδεικνύεται ἔχουσα μετὰ ταύτης κοινὰ μόνον ἐξωτερικά τινα καὶ εἰδολογικὰ στοιχεῖα, ἀποτελούμενα ἀκριβῶς ὑπὸ τῆς ἀναπλάσεως τῶν σειρῶν τῶν παραστάσεων, αἵτινες πάλιν δὲν ἐπανέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν εἰ μὴ ἐν μορφῇ ἀτελεστάτῃ ¹⁾).

Ἐὰν δ' ἀτελής ἀποβαίνῃ ἡ συναισθηματικῶν καταστάσεων ἀνάπλασις διὰ τῶν πρὸς αὐτὰς συνδεδεμένων παραστάσεων καὶ ἰδεῶν, πολὺ δυσχερεστέρα φαίνεται ἡ ἀναδίωξις καθαρῶν παθηματικῶν καταστάσεων, ἣτοι ἀπηλλαγμένων παντὸς γνωστικοῦ στοιχείου. Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τὸ ζήτημα τῆς ὑπάρξεως «συναισθηματικῆς ἢ παθηματικῆς μνήμης» ἐξητάσθη ὑπὸ τινῶν Γάλλων ψυχολόγων ²⁾, ἐνῶ ἄλλοι ἀποκλίνουσι μᾶλλον νὰ παραδεχθῶσιν ὅτι ἐν πολλαῖς μορφαῖς ἀναμνήσεων καὶ συνειρμῶν ψυχικῶν καταστάσεων ἀπλῶς ἐπικρατεῖ τὸ συναισθηματικὸν στοιχεῖον

τὴν ἕξιν τοῦ συνείρειν καὶ συναρμόζειν τὰς εἰκόνας οὕτως ἢ ἐκείνως, θὰ μεταπίπτῃ ἀπὸ δεδομένης παραστάσεως εἰς τὴν μίαν ἢ εἰς τὴν ἄλλην.

¹⁾ Περὶ τῶν ποικίλων μορφῶν, καθ' ὅσες δύναται νὰ γίνεταί ἡ τῶν συναισθημάτων ἀνάπλασις διὰ τῶν παραστάσεων, ὄρα Hoffding, σελ. 388 κέ., καὶ Th. Ribot, Psychol. des sentiments, σελ. 160 κέ.

²⁾ Ribot, Mauxion, Dugas, Pillon, Paulhan, Pieron, Dauriac. Πρὸς Aug. Gallinger, Zur grundlegung einer Lehre von der Erinnerung, σελ. 45 κέ. (1914).

τοῦ παραστατικοῦ ¹⁾). Ἡ γνώμη αὕτη εἶναι καθ' ἡμᾶς ἡ ὀρθοτάτη. Ἡ δὲ δείξωμεν τελείαν ἀνάπλασιν συναισθηματικῆς ἢ παθηματικῆς καταστάσεως χωρὶς τινος ἀποτελοῦντος τὸ ὑπόβαθρον καὶ ὑποστήριγμα αὐτῆς, χωρὶς παραστάσεώς τινος, ἔστω καὶ ἀορίστου καὶ συγκεχυμένης, εἰς τὴν νάναφῆρηται, δὲν φαίνεται δυνατόν. Τὰ ὑπὸ τοῦ Ribot παρατιθέμενα παραδείγματα εἶναι ὄντως ἤκιστα πειστικά²⁾). Αὐτὸ τὸ μουσικὸν συναίσθημα, ὅπερ εὐστοχώτατα ἐξετάζει ὁ Daugiac, παρὰ τὴν ἀντίθετον γνώμην τοῦ ψυχολόγου τούτου δὲν ἐμφανίζει παραδείγματα ἀναπλάσεως ἐλευθέρως παντὸς παραστατικοῦ στοιχείου³⁾). Εὐθύς δ' ὡς ἐπιδιώξωμεν τὴν ἐν ἡμῖν ἀναβίωσιν τῆς μνήμης παρελθόντος συναισθήματος, δὲν δυνάμεθα νὰ ὑπεκφύγωμεν τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ βοηθήσωμεν τοιαύτην συγκεχυμένην ἐντύπωσιν, ὅπως καταστῆ σαφεστέρα διὰ τῆς ἀκριβεστέρως δηλώσεως πραγμάτων τινος, ὅπερ νὰ τοποθετῆ αὐτὴν ἐν ὀρισμένῳ σημείῳ τόπου ἢ χρόνου. Χωρὶς τοιαύτης βοηθείας δὲν δυνάμεθα νὰ ποιῶμεθα λόγον περὶ ἀναμνήσεως. Θὰ ἔχωμεν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νέαν συναισθηματικὴν κατάστασιν καὶ οὐδὲν πλέον. Ἡ δ' ἀνάμνησις προἰποθέτει ἀναγκαίως ψυχικὴν κατάστασιν ἀναγνωρισθεῖσαν ὡς ὑπάρχουσαν καὶ νῦν ἐπιστρέφουσαν εἰς τὴν συνείδησιν. Ἄλλ' ἡ παθηματικὴ μνήμη (καὶ οὕτως ἐννοοῦσιν αὐτὴν οἱ πλείστοι τῶν νεωτέρων ψυχολόγων) οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ σημαίνῃ ἢ τὴν μεγάλην ἀναπλαστικὴν δυνάμιν τῶν εἰκόνων καὶ ἰδεῶν, ἣν κέκτηται τὸ συναίσθημα ⁴⁾). Εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ ἐκ νέου ἐξέγερσις τῶν συναισθημάτων δὲν εἶναι, ὡς ὀρθῶς λέγει σύγχρονός τις ⁵⁾), λειτουργία τῆς ἀναπλάσεως τῶν εἰκόνων καὶ τῆς μνήμης καθόλου. Ἄλλ' οὐχ ἦττον βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ συναίσθημα, εἰς τὸ χρησιμεύῃ ὡς ἰσχυρὸν ἐλατήριον, ἔσως τὸ πάντων ἰσχυρότατον, εἰς τὴν παραστατικὴν ἀνάπλασιν, εἶναι ὅμως ἀνίκανον νάναπλασθῆ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀναμνήσει ἐν μορφῇ ὁμοίᾳ πρὸς τὴν μορφήν, καθ' ἣν ἐπανέρχονται εἰς τὴν συνείδησιν αἱ παραστάσεις καὶ αἱ ἰδέαι.

Ἄν καὶ ὑπόκεινται αὗται πάντοτε εἰς ἀλλοιώσεις μᾶλλον ἢ ἦττον βαθείας, ὑπερτεροῦσιν ὅμως κατὰ πολὺ τῶν συναισθηματικῶν καταστά-

¹⁾ Πρὸς. H. Delacroix ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ G. Dumas ἐκδομένῃ *Traité de psychologie*, τόμ. II, σελ. 105 κέ.

²⁾ Ribot, *Problèmes de psychologie affective. La memoire affective*, σελ. 39 κέ.

³⁾ Daugiac, *Essais sur l'esprit musical*, σελ. 257 κέ.

⁴⁾ Pauthan, *La fonction de la memoire et du souvenir affectif* (1904) σελ. 55 κέ. «Θὰ ἦτο ὑπερβολὴ νάναπαιθῶμεν ὡς ἀπόδειξιν τῆς παθηματικῆς μνήμης περιπτώσεις, καθ' ἃς οὐδὲν παραστατικὸν φαινόμενον θὰ ἐξηγείρετο μετὰ τοῦ παθηματικοῦ φαινομένου ἢ πρὸ αὐτοῦ».

⁵⁾ Ὁ αὐτὸς Pauthan αὐτ

σεων κατὰ τὴν λεπτότητα καὶ ἀκρίθειαν τῆς ἑαυτῶν ἀναπλάσεως.

Ὅθεν ἡ «συναίσθηματικὴ μνήμη» εἶναι μορφή μνήμης τῶν μάλιστα ἀβεβαίων καὶ κυμαινομένων. Πολὺ μᾶλλον τῆς παραστατικῆς μνήμης εἶναι αὕτη ἰσχυρῶς συνδεδεμένη πρὸς τὴν γενικὴν κατάστασιν τῆς συνειδήσεως, ὅση δὲ μᾶλλον πολόπλοκος εἶναι ἡ κατάστασις αὕτη, τόση δυσχερεστέρα εἶναι ἡ ἀναπόλησις καὶ ἀποκατάστασις αὐτῆς. Ἄλλ' ἐὰν τὸ ἔργον τῶν ἀναμνήσεων καὶ τῶν παραστάσεων δὲν δύναται πάντοτε οὐδ' ἀτελῶς νὰ ἐπιτύχη τοῦ σκοποῦ τούτου, ὅμως δύναται οὕτω νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν συναισθημάτων, ὥστε νὰ παρεκτρέπη τὴν πορείαν αὐτῶν καὶ νὰ ἐλαττοῖ τὴν δραστικότητα. Ὁ ὑφιστάμενός πως πρὸς ἀλληλα ἀνταγωνισμὸς συναισθήματος καὶ γνώσεως δύναται νὰ ποβῆ ἰσχυρὸς ἐπίκουρος σκοπῶν παιδαγωγικῶν καὶ ἠθικῶν. Παρατηρήθη δ' ὑπὸ θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν ψυχολόγων ὅτι τὸ νὰ ἐρχώμεθα εἰς ἐπίγνωσιν συναισθήματος ἢ παθήματος, ὑφ' οὗ κατελήφθημεν, εἶναι ἐνίοτε ἐπαρκὲς εἰς τὸ νὰ μετριάξῃ τὴν σφοδρότητα αὐτοῦ καὶ νὰ συγκρατῇ αὐτὸ ἐντὸς τῶν ποθητῶν ὁρίων ¹⁾). Περὶ τοῦ ἀξιολόγου τούτου θέματος δύναται ἡ πρακτικὴ ψυχολογία νὰ διεξαγάγῃ ὠφελιμωτάτας ἐρεῦνας, δοκίμια δὲ τινὰ δημοσιευθέντα ὑπερβάλλουσι πᾶσαν προσδοκίαν ²⁾).

Συναίσθημα καὶ βούλησις.

Ὅτι συναίσθημα καὶ βούλησις εἶναι πρὸς ἀλληλα συνδεδεμένα στενότερον παρὰ πάντα τὰ ἄλλα στοιχεῖα τῆς συνειδήσεως περὶ τούτου οἱ πλείστοι τῶν σημερινῶν ψυχολόγων συμφωνοῦσιν. Εἶδομεν δ' ἀνωτέρω τὴν ἀσθενῆ βᾶσιν, ἣν ἡ ὀρθολογικὴ θεωρία τῆς βουλήσεως, ὑποστηριζομένη ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὑπὸ συγγραφέων ἄγαν ἀποκλειστικῶς λογικευομένων καὶ ἥκιστα ἐπιρρεπῶν εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν ἢ ἥκιστα πρακτικῶν καὶ ἥκιστα ἠσκημένων περὶ αὐτὴν, ἔχει ἐν παραβολῇ πρὸς τὰς ἄλλας θεωρίας, αἵτινες δύνανται πᾶσαι συλλήβδην νὰ ὀνομάζωνται «βουλησιοκρατικαὶ» κοινὸν ἔχουσαι γνώρισμα τὸ ὅτι θεωροῦσι τὴν βούλησιν ὡς τὴν ἔκφανσιν τῆς τάσεως τῶν ἡμετέρων ψυχικῶν καταστάσεων, ὅπως λαμβάνωσι κατεύθυνσιν καὶ συγκέντρωσιν, ὅπως συγκλίνωσι καὶ συντείνωσι πρὸς τι μᾶλλον ἢ ἥττον σαφὲς τέρμα. Ὅτι δὲ ἡ τοιαύτη τάσις δὲν ἔχει ἀρχὴν λογικὴν, εἶναι φανερόν, γνωστῆς οὔσης τῆς διαφερόντως ἐσωτερικῆς καὶ ὑποκειμενικῆς φύσεως αὐτῆς, ἥς ἕνεκα τὸ βούλεσθαι ἐκφράζει ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει τὸ σύνολον τῶν ἐσωτάτων καὶ προσωπικωτάτων τάσεων τοῦ ἀτόμου καὶ δὴ ὅ,τι συνήθως καλεῖται χαρακτῆρ αὐτοῦ ἠθικὸς καὶ

¹⁾ Πρὸς. Höfding, Humor als Lebensgefühl, σελ. 117 (1918).

²⁾ Πρὸς. λ. χ. F. Thomas, L' éducation des sentiments (1901).

διανοητικός. Τούτου γενομένου δεκτοῦ, ἀκολουθεῖ φυσικῶς ὅτι πρὸς οὐδὲν ἄλλο ψυχικὸν στοιχεῖον εἶναι ἢ βούλησις μᾶλλον ἐνδομύχως συννευγμένη ἢ πρὸς τὸ συναίσθημα, οὐ μάλιστα κατὰ τὴν γνώμην συγχρόνων τινῶν ψυχολόγων ἢ βούλησις εἶναι ἀπλῶς ἢ τελευταία φάσις ἐν τῷ παθηματικῷ γεγονότι. Τὰ βουλευτικὰ γεγονότα—λέγει λ. χ. ὁ Wundt—εἶναι ὄντως πάντοτε παθήματα (Affekte). Βούλησις ἀπαθής εἶναι καθ' ἑαυτὴν τόσον ἀδύνατος, ὅσον πάθημά τι ἄνευ συναισθήματος»¹⁾. Παρὰ τὴν ἀποτομώτερον πως διατετυπωμένην ταύτην θεωρίαν ὀφείλομεν νὰ καταλέξωμεν ἄλλας μᾶλλον συγκεκριμένας, ἄτινες, καίπερ μέγα νέμονται μέρος εἰς τὸ συναίσθημα καὶ ἀποστέρουσαι πᾶσαν κυρίως ὀρθολογικὴν τάσιν, ἀποφαίνονται ὅτι ὑπάρχει ἐσώτατος σύνδεσμος πρὸς ἀλλήλας τῆς γνώσεως, ἰδίᾳ δ' ἐν τῇ μορφῇ ἐπεγέρσεως εἰκόγων καὶ παραστάσεων, καὶ τῆς βουλήσεως²⁾. Δὲν εἶναι ἔργον ἡμῶν νὰ συγκρίνωμεν ἐνταῦθα τὰς δύο ἐκείνας μορφὰς τῆς βουλευσιοκρατικῆς διδασκαλίας, τὴν ἔχουσαν ἐκδηλοτέραν συναισθηματικὴν τάσιν καὶ τὴν ἑτέραν, ἣτις δύναται νὰ ὀνομασθῇ, διὰ λέξεως εὐχρηστούσης παρὰ τοῖς σημερινοῖς ψυχολόγοις, ἰδεοκινητικὴ. Περὶ τῆς τοιαύτης ἀναφορᾶς θὰ διαλάβωμεν κατωτέρω ἐν τῇ περὶ τῆς σχέσεως γνώσεως καὶ βουλήσεως μελέτῃ καὶ ἐν τῇ συνοπτικῇ ἐξετάσει τῶν γενικῶν χαρακτήρων τῆς συνειδήσεως. Ἄρκει δ' ἐν τῷ παρόντι νὰ σημειωθῇ πᾶν ὅ,τι φαίνεται ὅτι προκύπτει ἐκ τῆς ἐμπειρικῆς παρατηρήσεως περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἔχουσι πρὸς ἀλλήλα συναίσθημα καὶ βούλησις.

Οὐδεμίᾳ ἀμφιβολίᾳ ὅτι ἰσχυρὰ βούλησις εἶναι ἀποτέλεσμα ἰσχυρᾶς συναισθηματικῆς καταστάσεως. Οὐχὶ δ' ἀτόπως ἐρρήθη ὅτι ἡ ἀσθένεια τῆς βουλήσεως ἠρτῆται συχνὰ ἐκ τῆς ψυχρότητος τοῦ συναισθήματος : ὅτι ἡ ἀβουλησία εἶναι ἀπότοκος τῆς ἀπαθείας³⁾. Εἶναι βέβαιον ὅτι ἰδιοσυγκρασία, ἐν ἣ ἢ πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα ἀντίδρασις εἶναι ἀσθενής, δὲν ὠθεῖται εὐχερῶς ἐπὶ τὴν πράξιν, δὲν συναισθάνεται δηλαδὴ τὴν τάσιν πρὸς ἀπομάκρυνσιν τῆς ἐπιλύπου καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ἡδείας καταστάσεως. Ἄλλ' ἀνάγκη νὰ φυλαττώμεθα μὴ περιπέσωμεν εἰς τὴν λίσαν εὐκόλον πλάνην τοῦ νὰ συγχέωμεν τὴν ἐτοιμότητα τῆς ἀντιδράσεως

¹⁾ Grundz. d. phys. III, σελ. 223. Ὁ Wundt ὀρίζει κατόπιν (σελ. 224) τὰ βουλευτικὰ γεγονότα ὡς «παθήματα, ἅτινα διὰ τῆς ἑαυτῶν πορείας ἐπάγονται τὴν ἰδίαν ἑαυτῶν λύσιν». Τῆς αὐτῆς γνώμης, ἣν μάλιστα καὶ σαφέστερον ἐκφέρει, εἶναι ὁ De Sarlo I dati d. esp. psych. σελ. 160 κέ. «Εἶναι ἀδύνατον, λέγει, νὰ παραδεχθῶμεν τὰ βουλευτικὰ καὶ τὰ συναισθηματικὰ φαινόμενα ὡς δύο διαφόρους τάξεις ψυχικῶν φαινομένων».

²⁾ Εἰς τοὺς ὑπερμάχους τῆς θεωρίας ταύτης ἀνήκουσιν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ Ribot, James, Baldwin, Godferneaux καὶ ἄλλοι οὐκ ὀλίγοι.

³⁾ Ὅρα περὶ τούτου τὸν Ribot, Les maladies de la volonté κεφ. I.

πρὸς τὴν δύναμιν τῆς βουλήσεως. Οὐχὶ πάντοτε ὁ κεκτημένος λεπτὴν εὐσυναισθησίαν εἶναι ὁ κάλλιστα διαπεπλασμένος πρὸς τὴν πράξιν ἢ τοῦλάχιστον πρὸς συνεχῆ καὶ σταθερὰν πράξιν. Ἡ ἀπέραντος τάξις τῶν ἀνθρώπων, τῶν κλυομένων «ὀρμητικῶν», εἶναι τοῦτου παράδειγμα τῶν σαφεστάτων. Ἡ βουλευτικὴ ἐνέργεια φαίνεται ὅτι καταναλίσκεται ἐν τῇ ἐτοιμίᾳ καὶ εὐχερεὶ τῆς στιγμῆς ἀντιδράσει, ἣς ἐπιτελεσθείσης, ἢ συνείδησις μεταβαίνει ἐπ' ἄλλα ἀντικείμενα. Τὸναντίον δὲ ὁ ἐπιστάμενος νὰ καταστέλλῃ τὰς ταραύτας ἀντιδράσεις, ἐπιδεικνύων τινὰ ἀναισθησίαν πρὸς τοὺς ἐπιλύπους ἢ ἐπιτερπεῖς ἐρεθισμοὺς τῆς στιγμῆς, ὑποβάλλων εἰς τὰς τὰς καὶ κανὼνα τὴν οἰκείαν ἐνέργειαν καὶ κατευθύνων αὐτὴν ἐπὶ τι ἀπωτέρω τέλος, ἐμφαίνει βαθυτέραν τινὰ συναισθηματικὴν δύναμιν, παρακολουθουμένην πιθανῶς ὑπὸ τινος ζωηροτέρας πτερώσεως τῆς φαντασίας, ὥστε νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ συναισθάνηται τὴν ἐντύπωσιν ἀπωτέρως τινὸς ἡδονῆς ἢ λύπης. Οἱ τὴν ἀγαθὴν ταύτην δεξιότητα κεκτημένοι, εἶναι δ' οὗτοι οἱ ἀληθεῖς καὶ ἐπίμονοι βουλευτικοί, εἶναι μᾶλλον εὐεπαίσθητοι πρὸς τὴν ἡδονὴν καὶ τὴν λύπην, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὰς καιριωτάτας καὶ σπουδαιοτάτας καὶ κρισιμωτάτας περιστάσεις τοῦ βίου καὶ οὐχὶ εἰς τὰ μικρὰ τάλαιπωρήματα ἢ εὐαρεστήματα τῶν καθ' ἡμέραν ἀγχιστρόφων μεταβολῶν καὶ ἐναλλαγῶν τῆς ὑπάρξεως. Ἐνταῦθα δ' ἔτι κάλλιον ἢ ἐν τῇ προσαλλήλῳ ἀναφορᾷ γνώσεως καὶ συναισθήματος δύναται ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων νὰ κατανοηθῇ ὅποσον εἶναι ἀληθὲς ὅτι αἱ συγκρούσεις ἰδεῶν μετατρέπονται ὄντως εἰς συγκρούσεις συναισθημάτων. Τὸ προτιμᾶν πράξιν ἄλλης πράξεως οὐχὶ ἐπὶ τῆς θεωρητικῆς σημασίας τῆς λέξεως, ἀλλ' ἐπὶ τῆς ἀποτελεσματικῆς, τῆς πρακτικῆς, τ. ἔ. τὸ ἐπιτελεῖν πράξιν ἀντ' ἄλλης, ἐξαρτᾶται οὐχὶ τόσον ἐκ τοῦ συλλογισμοῦ, τοῦ δυναμένου νὰ δικαιολογήσῃ τὴν μίαν πράξιν ὡς ὑπερέχουσαν τῆς ἐτέρας, ὅσον ἐκ τῆς ὀρμῆς τῆς ἡμετέρας ψυχῆς, ἣτις κατὰ λόγον τῆς ἑαυτῆς δεξιότητος τοῦ ν' ἀντιδρᾷ οὐχὶ πρὸς τινὰ παραυτίκα ἡδονὴν ἢ λύπην, ἀλλὰ πρὸς τὰς παραστάσεις ἀπωτέρως τινὸς ὠφελείας ἢ βλάβης, δύναται νὰ καθορίζηται δι' ἀποφάσεως καὶ πράξεως ποριστικῆς πλειόνων ἐπακολουθημάτων σημαντικῶν εἰς τὸν βίον, οὐχὶ δὲ δι' ἄλλης ἀποφάσεως ἢ πράξεως, ἣς ἢ σημασία δὲν ἐξικνεῖται ἐπέκεινα τῆς παρούσης στιγμῆς. Ἡ γνώσις δὲν ἐπεμβαίνει ἐνταῦθα εἰ μὴ ἐν τῇ μορφῇ μείζονος ἢ ἐλάττονος ἱκανότητος τοῦ νὰ παριστῶμεν εἰς τὸν ἡμέτερον νοῦν ἀφεστῶσάν τινα ἐν τῷ μέλλοντι κατάστασιν ἡδονῆς ἢ λύπης· ἀλλὰ τὸ ἐπεγεῖρον τὴν ὀρμὴν πρὸς τὴν πράξιν, τὸ ἐλατήριον τὸ εὐθέως παροξυντικὸν τῆς ἡμετέρας βουλήσεως εἶναι πάντοτε τὸ συναισθημα, ἢ ἄμεσος ἀντίδρασις τῆς ἡμετέρας ψυχῆς.

Στοιχεῖα λοιπὸν συναισθηματικὰ καὶ γνωστικὰ προπαρασκευάζουσι τὴν βουλευτικὴν πράξιν. Τόσον ἢ ἀνάλυσις τῆς ἡδῆ ὀρίμου συνειδήσεως, ὅσον καὶ ἢ τῆς ἐν τῇ γενέσει διατελοῦσης δεικνύουσι τὴν βαθμιαίαν ἐ-

πικράτησιν καὶ συγχώνευσιν τῶν τοιούτων στοιχείων μέχρι τοῦ σημείου, καθ' ὃ παράγεται ἡ στιγμή ἐκείνη τῆς ἐκτελέσεως, ἣτις εἶναι ἡ τελείωσις τοῦ βουλευτικοῦ γεγονότος. Ἐπιθυμία, βούλευσις, προσπάθεια εἶναι αἱ τρεῖς διαδοχικαὶ φάσεις, εἰς ὧν τὴν σύστασιν καὶ ἀποτελέσειν τὸ συναίσθημα συντελεῖ δραστηκώτατα ¹). Ἀλλὰ λαβοῦσα στερεὰν σύστασιν καὶ συγκρότησιν ἡ βούλησις δὲν παραμένει ἀπλοῦν ἀποτέλεσμα, ἀλλ' ἀντεπιδρᾷ καὶ αὐτὴ ἐπὶ τὸ συναίσθημα ὡς ἀλλοιοῦσα αἰτία. Ἡ ἀνάπτυξις συναισθημάτων τινος δύναται χωρὶς ἀμφιβολίας ν' ἀλλοιοῦται ὑπὸ τῆς ἡμετέρας βουλήσεως εἴτε ἀμέσως εἴτε, κάλλιον ἔτι, ἐμμέσως, προκαλοῦσης ἢ καταστελλούσης ἐξωτερικὰς τινὰς ἐκδηλώσεις, βοηθούσας αὐτὸ τὸ συναίσθημα. Ἡ ἐπενέργεια δ' αὕτη ἀποβαίνει καταφανεστέρα ἐπὶ τῶν παθῶν, ἅτινα ἐκδηλοῦνται διὰ σημείων καὶ κινήματων καὶ σχημάτων κατ' ἐξοχὴν ζωηρῶν. Ἀλλὰ πάντες οὗτοι οἱ εἰς τὴν πρακτικὴν ἄσκησιν τῆς ἀγωγῆς σπουδαιότατοι τρόποι ἀποτελοῦσι πλουσίαν ὕλην καὶ ὑποκείμενον μελέτης τῆς ψυχολογίας ἐφηρμοσμένης εἰς τὰς παιδαγωγικὰς ἐπιστήμας ²).

Γνώσις καὶ βούλησις.

Ἴδου ἑτέρα προσάλληλος σχέσις δύο ὄρων, οἵτινες ἐκ πρώτης μὲν ὄψεως φαίνονται κείμενοι ἐκάτερος ἐπὶ τοῦ ἀντιθέτου ἄκρου τῆς ψυχολογικῆς κλίμακος, ὅμως δ' ἐν τῇ πραγματικῇ ψυχικῇ βίῳ εἶναι ἰσχυρῶς συνδεδεμένοι. Ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου τόπου ἡ νέα ψυχολογία παρέσχε γεγονότα καὶ ἀπόψεις οὕτω νέας, ὥστε ἅπασα ἡ διδασκαλία περὶ τῶν σχέσεων τῶν δύο τούτων στοιχείων μετεβλήθη ἄρδην. Ἡ ἔρευνα ἡ γενετική, ἡ πειραματικὴ καὶ ἡ τῆς παθολογικῆς ψυχολογίας ἐπεσώρευσαν τοσαύτας καὶ οὕτω πολυτίμους παρατηρήσεις, ὥστε νῦν

¹) Περὶ τῆς ἀναλύσεως τοῦ γεγονότος τῆς βουλήσεως παρὰ ἐκ τῶν πολλῶν γενικῶν καὶ εἰδικῶν πραγματειῶν τῆν τοῦ Paulhan, *La volonté*. Sully, *The human Mind*, II, σελ. 172 κέ. (μὲν τῶν τελευταίων ἀναλύσεων). James *Princip. of Psych.* σελ. 179 κέ. (ἰταλ. μεταφρ.) Baldwin, *Handbook of Psychology*, II, κεφ. XXVI. Stout, *Analytic Psychology*, σελ. 122 κέ. Höffding, *Psychol.*, σελ. 422 κέ. Wundt *Grundz. d. phys.* III, σελ. 222 κέ. De Sarlo, ἐνθ' ἀν. σελ. 157 κέ. Masci, *Psicologia* σελ. 405 κέ. Ἰδιαιτέρα τις ἀποφίς τοῦ προβλήματος ἐξετάζεται ἐπὶ τῇ βίῳ πειραματικῶν ὑπὸ τοῦ N. Ach, *Ueber den Willensakt und das Temperament* (1910). Ὡς πρὸς τὴν γενετικὴν ἀποφίς ἀξιολογήτατον ἔργον εἶναι τὸ τοῦ Baldwin, *Le développement mental chez l'enfant et dans la race* (γαλλ. μεταφρ. 1897), σελ. 133 κέ.

²) Πρὸς τὴν ἀξιολογήτατον ἔργον εἶναι τὸ τοῦ Baldwin, *Le développement mental chez l'enfant et dans la race* (γαλλ. μεταφρ. 1897), σελ. 133 κέ.